

meydana gelmiş ve bunlar yeniden Hicaz bölgesinde otorite kurmayı amaçlayan İbnü'z-Zübeyr'in davetini hoş karşılamamışlardır. Bununla beraber daha sonraki dönemlerde Hicaz kaybettiği siyasî nüfuzunu geri almaya çalışmış, fakat pek başarı kazanamamıştır. Emevîler döneminden itibaren bu bölgede yaşayan sahâbî çocukları başta olmak üzere Hicazlılar hilâfetin kendi hakları olduğunu düşünüyor ve onu çıkış yerine geri döndürmeyi amaçlıyorlardı. Nitekim Muâviye Yezîd'e veliahtlık için biat alırken en sert tepkiyi buradan görmüş ve ölümünden sonra da oğlunun iktidarına karşı en sert muhalefet yine bu bölge sâkinlerinden gelmişti.

Abbâsîler'in ikinci döneminden itibaren İslâm dünyası artık tek bir devletin idaresi altında değildi ve Fâtımîler Muiz-Lidînillâh zamanından (953-975) beri Hicaz'ı hâkimiyetleri altına almaya çalışıyorlardı. Çünkü Hicaz'da Haremeyn'e hâkim olan devlet başkanı bütün müslümanların mânevî liderliğini de üstleniyor ve hem İslâm hem Batı dünyası nazarında güç kazanıyordu. Hicaz'da hutbe ilk defa 358 (969) yılında Fâtımî halifesi adına okunmaya başlandı ve bu tarihten itibaren bölge Abbâsî ve Fâtımî rekabetine mâruz kaldı. Bu rekabet, Haremeyn'e hâkim olan seyyid ve şeriflerin iktisadî-siyasî sebeplere ve gelişmelere göre sık sık saf değiştirmelerinden ileri geliyordu. Fâtımî Halifesi Mûstansîr-Billâh (1036-1094), Hicaz'da Abbâsîler'in hâkimiyetine kesin olarak son vermek ve bölgeyi bir daha elinden çıkmayacak biçimde yeniden kendi hâkimiyeti altına almak için Yemen'de hüküm süren vasalı Ali b. Muhammed es-Suleyhî'den yardım istedi; Ali b. Muhammed bölgeyi 455'te (1063) istilâ etti ve hutbe yeniden Fâtımî halifesinin adına okunmaya başlandı. Bu tarihten itibaren Hicaz ekonomik açıdan olduğu gibi siyaset yönünden de Mısır'a bağlı kaldı. Daha sonraki yıllarda Selâhaddin-i Eyyûbî'nin Fâtımîler'i ortadan kaldırmasıyla Hicaz Eyyûbîler'in idaresi altına girdi (567/1171). 1232 yılından sonra Resûliler Eyyûbîler'le bölgenin hâkimiyeti konusunda mücadele ettiler. Eyyûbîler'in ardından hutbe Memlûkler adına okunmaya başlandı. 1258'de Moğollar Bağdat'ı istilâ ettiklerinde Hicaz'a da hâkim olmak istediler. Özellikle İlhanlı Hükümdarı Ebû Said Bahadır Han zamanında (1317-1335) bu gayretler yoğunlaştıysa da bölge Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethine kadar (1517) Memlûklü hâkimiyetinde kalmaya devam etti.

BİBLİYOGRAFYA :

Müşned, I, 195-196; II, 149; III, 332, 335, 345; Buhârî, "Hârs ve'l-müzâra'a", 17, "Farzû'l-humus", 19, "Fiten", 24; Tirmizî, "Fiten", 35, "İmân", 13; Müslim, "İmân", 21, "Cihâd", 20, "Müsâkât", 1, "Fiten", 14; Abdurrezzâk es-San'ânî, *el-Muşannef*, VI, 53-58; Zübeyrî, *Nesebû Kureys*, s. 246, 248; Halife b. Hayyât, *et-Târîh* (Zekkâr), s. 193; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif* (Sâvî), s. 266; Belâzûrî, *Ensâb*, II, 453-454; III, 8, 143, 176; a.mlf., *Fütûh* (Fayda), s. 16-17, 19-20, 156, 159, 691-695; Harbî, *Kitâbü'l-Menâsik ve emâkîni tûrukü'l-hac ve me'âlimi'l-Cezîre* (nşr. Hamed el-Câsir), Riyad 1401/1981, s. 531-539; İbnü'l-Fakih, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 59, 84-85, 261, 275, 514; Ya'kûbî, *Târîh*, I, 20; II, 197-198, 229, 290, 351; Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), I, 203, 539; II, 53, 127 vd., 149, 411, 482, 487, 492; III, 14, 132, 153-154; IV, 96-100; V, 134-136, 139-140, 289, 540; VI, 437; VIII, 136, 163; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zehbe* (Abdülhamîd), II, 62; III, 77; Makdisî, *Ahsenü't-tekâşim*, s. 69; Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye* (trc. Ali Şafak), İstanbul 1994, s. 315-316; Bekrî, *el-Mesâlik*, I, 134, 146-147, 413; a.mlf., *Mu'cem*, I, 5-15; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 292; II, 218-220; V, 346; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil* (trc. M. Beşir Eryarsoy), İstanbul 1987, II, 507-509; a.e., XI (trc. Abdülkerim Özyadın), s. 389-390, 478; İbn Kesir, *el-Bidâye*, I, 181; II, 145, 148, 180 vd.; VII, 92-94; X, 136; XI, 248, 378; XII, 135, 201; XIII, 73, 147; XIV, 80; İbn Haldûn, *Mukaddime* (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 1982, II, 1039-1040, 1050; Firûzâbâdî, *el-Meğânimü'l-me'tâbe fi me'âlimi'tâbe* (nşr. Hamed el-Câsir), Riyad 1389/1969, s. 102-105; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, IV, 249-254; *Tecrid Terce-mesi*, VI, 173-174; VIII, 416; Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, Beyrut 1406/1986, s. 327-328, 355-364; Ahmed Emîn, *Fecrû'l-İslâm*, Kahire 1965, s. 140, 170, 176-179, 214, 241-243; Cevâd Ali, *el-Mufaşşal*, I, 167-169, 294, 614 vd.; II, 121, 245, 576; IV, 13, 113, 142, 156, 261, 276-277, 518-519, 536-537, 621-622; V, 309; VI, 32, 81, 227-228, 233, 283, 285, 311, 321, 513, 517-518, 527, 587, 615, 621-622; VII, 167, 259-260, 347 vd., 375; Ahmed İbrâhim eş-Şerîf, *Devrû'l-Hicâz fi'l-hayâtî's-siyâseti'l-İsmâme*, Kahire, ts. (Dârü'l-Fikrî'l-Arabî); W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi* (trc. Enver Ziya Karal), Ankara 1975, s. 41-42, 47; Şevki Dayf, *et-Te'avvur ve't-tecdid fi's-si'ri'l-Emevî*, Kahire 1977, s. 22-29; Âişe bint Abdullah Bakâsî, *Bilâdû'l-Hicâz fi'l-'aşri'l-Eyyûbî*, Mekke 1400/1980; Abdullah Abdülcebâr - M. Abdülmün'im Hafâcî, *Kışşatü'l-edeb fi'l-Hicâz fi'l-'aşri'l-Câhilî*, Kahire 1400/1980; Hitti, *İslâm Tarihi*, I, 157; Hasan İbrâhim Hasan, *Târîhu'd-devleti'l-Fâtımiyye*, Kahire 1981, s. 237-241, 546, 597-598; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm*, Kahire 1982, I, 424-426; III, 309; IV, 109, 202, 317-319, 340; İbrâhim Beydûn, *el-Hicâz ve'd-devletü'l-İslâmiyye*, Beyrut 1403/1983; Âtik b. Gays el-Bilâdî, *Mu'cemü kabâ'ilü'l-Hicâz*, Mekke 1983; Hammûd el-Kusâmî, *Şimâlû'l-Hicâz*, Cidde 1985, I, 25-26; II, 151-152, 226-227, 368-369; III, 151-154, 169-175; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, 366-367; Ramazan Şeşen, *Salâhaddin Eyyûbî ve Devlet*, İstanbul 1987, s. 85, 193, 195, 285, 287, 349, 446; A. Musil, *Şimâlû'l-Hicâz* (trc. Abdülmuhsin el-Hüseynî), İskenderiye 1988, s. 24-31, 124-129; İrfan Shahid, "İslâm Öncesi Arabistan" (trc. İlhan Kutlu), *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, İstanbul 1988,

I, 19-43; a.mlf., *Byzantium and the Araps in the Sixth Century*, Washington 1995, s. 36-39, 126, 183-185, 726, 850, 995; Sâlih Ahmed el-Ali, *el-Hicâz fi şadri'l-İslâm*, Beyrut 1990; Abdullâh b. Ali el-Müşned, *el-'Aleviyyûn fi'l-Hicâz: 132-203 h.*, Kahire 1412/1992; Abdullâh Muhammed Nâsirü's-Seyf, "el-'Avâmilü'l-mü'essira fi'n-neşâti't-ticârî fi Necd ve'l-Hicâz fi'l-'aşri'l-Emevî", *Fayşal*, XXXVII, Riyad 1980, s. 30-34; Mustafa Fayda, "Hz. Ömer'in Hayber ve Çevresi ile Necran'dan Gayr-ı Müslimleri Çıkarması", *DÜİFD*, sy. 1 (1983), s. 51-66; Ya'kûb Ca'ferî, "Nazarî be-Mes'eale-i İkamet-i Gayr-ı Müslmân der Hicâz", *Tahkîkât-ı İslâmî*, V/1-2, Tahrân 1990, s. 114-122; Charles Melville, "The Year of the Elephant, Mamluk-Mongol Rivalry in the Hejaz in the Reign of Abû Sa'îd (1317-1335)", *Slr*, XXI/2 (1992), s. 197-214; Necde el-Hammâş, "el-Evdâ'u'l-idâriyye fi'l-Hicâz fi'l-'aşri'l-Emevî", *Dirâsât târihiyye*, sy. 47-48, Dimaşk 1993, s. 47-63; "Hicâz", *İA*, V/1, s. 472-473; G. Rentz, "al-Hidjâz", *EP* (İng.), III, 362-364; Hayyim J. Cohen, "Arabia", *EJd*, III, 232-237; Kudret Büyükoçşun, "Arabistan", *DİA*, III, 248; Ahmet Özel, "Gayri Müslim", a.e., XIII, 421.

MUSTAFA SABRİ KÜÇÜKAŞÇI

Osmanlı Dönemi. Mekke, Medine ve Cidde ile bunlara bağlı kaza ve nahiyelerden oluşan ve doğudan Necid, batıdan Kızıldeniz, güneyden Asir sancağı, kuzeyden Kudüs sancağı ve Arış, Akabe muhafızlıkları ile çevrili bölgeye Osmanlı idarî taksimatında Hicaz eyaleti (vilâyeti) adı verilmekteydi. Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethinden (1517) sonra "sulhen" ve "teyemmünen" Osmanlı yönetimine geçen Hicaz'da Mekke emîrlerinin eskiden beri sahip oldukları imtiyazlı statüler aynen korundu. Vezir rütbesinde bulunan Mekke emîrleri berat veya menşur ile tayin ediliyordu. Bütün Hicaz bölgesinde Osmanlı padişahları adına hutbe okunduğu halde mukaddes yerlere ve peygamber soyundan gelen emirlere duyulan saygıdan dolayı Mekke ve Medine kalelerine XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar Osmanlı bayrağı çekilmedi. Ancak bu dönemde sömürgeleşen İslâm ülkelerinden Hicaz'a gelen müslümanların giderek artmasını dikkate alan Osmanlı Devleti hâkimiyet nişanesi olarak mezkûr kalelere bayrak asılmasına ihtiyaç duydu.

Hicaz bölgesinin idarî ve malî işleri başlangıçta Mısır valileri tarafından yürütülmekteydi. Bununla birlikte Mekke ve Medine'nin kadı, nâzir-ı emvâl ve şeyhülharem gibi görevlileri merkezden tayin edilmekteydi. Bölgenin bütün masrafları Mısır hazinesinden ve Cidde gümrük gelirlerinden karşılanıyordu. Daha sonra Mısır'dan ayrılan Hicaz bir süre Cidde sancak beyinin idaresi altında kaldı. Cidde sancak beyliği ve Habeş valiliği bazan bir

kişiye tevcih edilirdi. Cidde sancak beyliğinin Mısır valisine bırakıldığı da olurdu. Bu durumda Mısır valisi Cidde'ye bir mütesellim gönderirdi. Bölge, XVII. yüzyıldan itibaren daha çok Habeş eyaletiyle birlikte yönetildi; XVIII. yüzyılda Cidde eyaleti valisi, Habeş beylerbeyi ve Mekke şeyhülharemi unvanlarıyla anılan vali, Mekke ve Medine ile birlikte Habeş eyaletine bağlı Sevâkin ve Masavva'da yönetmekteydi. Vezir rütbesinde bulunan ve Mekke, Medine, Tâif veya Cidde'de oturan Cidde valileri, "aktâr-ı Hicâziyye nâzırı" sıfatıyla hac zamanında hacıların her türlü ihtiyaçlarını karşılamakla yükümlü idiler; Cidde gümrüğünün kontrolü de onlara aitti. Valinin tayin ettiği "nâibü'l-harem" onun adına Harem-i Şerif'in işlerine bakardı; bedevî Araplar'ın (urbân) idaresi ise daha çok Mekke emîrlerine bırakılmıştı. Emîrler hac yollarının ve kervanların güvenliğini sağlamada da valiye yardımcı oluyorlardı. Ancak merkezî hükümetin Mekke emîrleriyle valilerin görev ve yetkilerini açık bir şekilde belirlememesi çok defa bu iki görevli arasında yetki anlaşmazlığına sebep oluyordu.

Hicaz'da Mekke ve Medine kadıları, şeyhülharemler, Kâbe miftahdarları gibi klasik görevlilerden başka valinin maiyetinde 200 kadar Cidde kulu, sekiz çorbacı, sancaktar, alemnar, debbûs çavuşu ve kale kethüdâsı bulunuyordu. Hicaz'ın idaresi Osmanlılar için bir prestij meselesi sayıldığından halkı vergiden ve askerlikten muaf tutulmuştu. Devlet hiçbir fedakârlıktan kaçınmayarak bölgeyi düzenli biçimde imar etmekte ve halkın ihtiyaçlarını karşılamaktaydı. Fakat 1744'te Necid'de dinî bir hareket olarak ortaya çıkan ve Suûd ailesinin benimsemesiyle siyasî bir hüviyet kazanan Vehhâbîlik, 1750'lerden itibaren Hicaz bölgesi için tehlike oluşturmaya başladı ve Osmanlı Devleti'nin buradaki idarî düzenini sarstı. Bâbîlî, Vehhâbîler'le Mekke şerifleri arasındaki mücadelede şeriflere çevre valileri eliyle yardım etmeye çalıştı; fakat Vehhâbîler'in Haremeyn'i ele geçirmesine engel olamadı (1801). Şerif Gâlib ve Cidde Valisi Şerif Paşa Mekke'yi geri aldıysa da şehir 1806'da tekrar el değiştirdi. Hicaz'a hâkim olan Vehhâbîler hutbe-lerde padişahın isminin okunmasını yasakladılar. Ayrıca dört mezhebe ait üst düzey görevler ilga edildi, memurlarının görevlerine son verildi ve yerlerine Vehhâbî görüşleri benimseyenler tayin edildi. Bu sırada Napolyon'un Mısır'ı işgalinin doğurduğu meselelerle uğraşan Os-

manlı Devleti onlara karşı köklü bir tedbir alamadı. Bölgeyi yağmalayan ve hac yollarının emniyetini tehdit eden Vehhâbîler ancak Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa tarafından durdurulabildi (1818). Mehmed Ali Paşa, önce oğlu Tosun Paşa'yı, onun ölümünün ardından da diğer oğlu İbrâhim Paşa'yı Hicaz'a göndererek sekiz yıl süren bir mücadele sonunda Vehhâbîler'i Hicaz'dan çıkardı. Bu olay İstanbul'da sevinçle karşılandı. Gazi unvanı alan II. Mahmud, İbrâhim Paşa'yı Cidde sancağı ile birlikte Habeş eyaleti valiliğine ve Mekke şeyhülharemliliğine getirdi (BA, Cevdet-Dahiliye, nr. 61, 10782). Böylece Hicaz bir anlamda Mısır valisinin vesayetine verilmiş oldu. Mısır orduları kumandanlığı da uhdesinde bulunan İbrâhim Paşa Cidde'de oturmuyordu; bölgenin yönetimi valilik veya muhafızlık yetkileri tanınan kumandanlara bırakılmıştı. Yakınlarını kumandanlığa getiren Mehmed Ali Paşa, Hicaz'ın idarî yapısında önemli değişikliklere gitmedi. Sadece şeriflerin Cidde gümrüğünden almakta oldukları payları kaldırarak bunları Mısır hazinesine devretti. Fakat bölgenin idaresi pek de kolay olmadı. Mısırlı memurlarla kabile reislerinin anlaşamamaları bazı isyanların çıkmasına yol açtı. Zevî Zeyd ailesinden Şerif Yahyâ isyan ettiği için, bu isyan Mısır'dan gönderilen askerî birliklerle bastırıldıktan sonra şeriflik Zevî Avn ailesinden İbn Avn'a (Muhammed b. Abdülmünîn) verildi (1827). Hicaz'da Mısır idaresine karşı en ciddi ayaklanmayı, "Türkçe bilmez" lakabıyla ünlü Arnavut Mehmed Ağa başlattı (1832). Ulûfelerini alamayan birtakım başı bozuk Arnavut ve Türk askerini etrafına toplayan Mehmed Ağa kendisini Hicaz valisi ilân ederek Mekke üzerine yürüdü; fakat Miralay İsmâil Bey tarafından püskürtüldü. Mısır valisinin bağımsız davranışlarından rahatsız olan Bâbîlî isyana tepki göstermedi, hatta benimser bir tavır içine girdi. Mehmed Ali Paşa ise Yeğen Ahmed Paşa kumandasında yaklaşık 20.000 kişilik bir kuvveti Hicaz'a göndererek isyanı bastırdı ve bölgeyi, Mısır meselesinin büyük devletlerin araya girmesiyle halledilmesine kadar (1840) elinde tuttu; idare ancak bu tarihten sonra tekrar doğrudan Bâbîlî'nin kontrolüne geçti.

Osmanlı Devleti, o sırada Medine şeyhülharemi olan Osman Paşa'yı Cidde valiliğine tayin ederek bölgede yeni düzenlemelere girişti. Mısır eyaleti veraset yoluyla Mehmed Ali Paşa'ya bırakıldığından Hicaz'ın sınırları yeniden belirlendi. Mek-

ke, Medine, Cidde, Yenbu', Tâif, Tebük ve Râbiğ gibi önemli şehirleri içine alan eyalet kuzeyde Akabe körfezine kadar dayanıyor ve yaklaşık 45.200 km²'lik geniş bir alanı kapsıyordu; Kızıldeniz'in batı sahilleri de eskiden olduğu gibi yine buraya bağlanmıştı. Bu kadar geniş bir alanda sağlıklı bir mülkî düzenleme ancak ordu desteğiyle yapılabilirdi; fakat devletin içinde bulunduğu şartlar buna müsait değildi. Başlangıçta sevk edilen 2000 kişilik askerden terhis olanların yerine ulaşım güçlüğünden dolayı yenileri gönderilemediği için erat mevcudu kısa sürede 800 kişiye düştü. Önceleri daha ziyade başıbozuk askerlerin istihdam edildiği Hicaz'a Süveyş Kanalı'nın açılmasından (1869) sonra merkezden düzenli asker sevkine başlandı. Bölgedeki kaleler tamir edildi ve buralara yerleştirilen birliklerden başka Mekke-Medine arasındaki yolların emniyetini sağlamak üzere 1500 kişilik bir seyyar kuvvet oluşturulması kararlaştırıldı (BA, İrade Meclis-i Mahsus, nr. 538). Hicaz'a ayrı bir önem veren II. Abdülhamid döneminde de (1876-1909) ayrıca zaptiye ve jandarma alayları kuruldu. Bunlara ilâve olarak düzensiz askerlerin kullanılmasına yine devam edilmiştir. Nitekim Mekke emîrinin kontrolünde bulunan 200-300 kişilik Bîşe ve Medine-Yenbu arasında yol güvenliğini sağlamakla görevli 200 civarındaki Ukayl birlikleri de Hicaz'ın güvenliğine katkıda bulunmaktaydı.

Bu dönemde Hicaz eyaleti, Cidde merkez olmak üzere dört kaymakamlık ve üç muhafızlıktan oluşmaktaydı. Kaymakamlık ve muhafızlıklara merkezden tayinler yapıldı. 1860'lı yıllara gelindiğinde devletin burada teşkilâtlanma bakımından hayli mesafe katettiği görülmektedir (BA, A.TŞF, nr. 32/60). Hicaz eyaleti 1864 tarihli Vilâyet Kanunu'na göre vilâyete dönüştürülerek (1868) sancak, kaza ve nahiye şeklinde yeniden teşkilâtlandırıldı. Mekke vilâyet merkezi yapıp eski eyalet merkezi Cidde ile Medine birer sancak haline getirildi ve Cidde kaymakamına "vali kaymakamı" unvanı verildi; Medine ise eskisi gibi şeyhülharemliliği de uhdesinde bulunduran bir muhafızın idaresine bırakıldı. Yenbu', Leys, el-Vech ve Akabe kaza, Tâif, Râbiğ, el-Ulâ ve Hayber de nahiye merkezi oldu. Vilâyet merkeziyle sancaklarda idare meclisleri, ayrıca Mekke, Medine ve Cidde'de belediye teşkilâtları kuruldu. 1869'da yapılan yeni bir düzenleme ile Medine'de muhafızlık ve şeyhülharemlilik görevleri birbirinden ayrıldı. Daha

sonra vilâyet kanununun uygulanmasında doğan malî zorluklar yüzünden Hicaz valiliği mutasarrıflığa dönüştürüldü. (1872) kısa sürede bu kadar geniş bir bölgenin mutasarrıflıkla idaresinin imkânsızlığı anlaşıldı ve tekrar eski sistem benimsendi (1875). Mekke, Medine ve Cidde sancaklarından oluşan Hicaz vilâyeti, bu durumunu küçük değişikliklerle Osmanlı döneminin sonuna kadar korudu.

Osmanlı yönetimi, Hicaz'da Tanzimat reformlarını uygulamak istediye de kanunlara karşı mahallî geleneklere bağlılığı tercih eden halkın tepkisi buna imkân tanımadı. Ayrıca Mekke emirleriyle merkezden giden idareciler arasındaki anlaşmazlıklar da buna fırsat vermiyor, reformlar sebebiyle sık sık isyan çıkarılıyordu. 1857'de köle ticaretini yasaklayan fermanın hükümleri böyle bir isyan yüzünden uygulanamadı. Ertesi yıl Cidde'de bir dükkânda alkollü içki satıldığı bahanesiyle başlayan olaylar, pek çok gayri müslimin ölümüne ve Batılı büyük devletlerle Osmanlı Devleti arasında siyasî kriz çıkmasına sebep oldu. Ancak bütün bu tepkilere rağmen bazı önemli adımlar atıldı. 1860'ta başlayan Mekke'deki Mecidiye Hükümet Konağı inşaatı II. Abdülhamid döneminde tamamlandı. Posta ve telgraf idareleri kuruldu. Kızıldeniz limanlarının hepsinde gümrük idareleri oluşturuldu. Hacılar için Mekke ve Medine'de misafirhaneler inşa edildi. Hastahaneler, karantinalar, sıhhiye idareleri, su yolları ve çeşmeler faaliyete geçirildi. Hicaz demiryolunun açılmasından (1908) sonra İstanbul ile doğrudan bağlantılı bir merkez haline gelen Medine, idarî bakımdan Hicaz'dan ayrılarak başşehirle bağlı bir sancak oldu (BA, BEO, nr. 230615, 330554). Cidde vali kaymakamlığı unvanı da mutasarrıflığa dönüştürüldü (1910).

Bölgede mülkî ve askerî teşkilâtlanmanın yanında din, hukuk ve eğitim konularında da birtakım düzenlemeler yapıldı. Mekke kadısı eskiden olduğu gibi şer'î mahkemenin başkanlığında bırakıldı. Dinî işler Mekke emiriyle iş birliği halinde bulunan Mekke müftüsü, şeyhülharemler ve Harem-i şerif müdürleri eliyle yürütülmekteydi. Müftüler Yavuz Sultan Selim zamanından beri İstanbul'dan tayin ediliyordu. Dört mezhep için ayrı ayrı müftü görevlendiren Bâbîâlî, her mezhebin fıkına göre hüküm veren mahkemeler oluşturmuştu. Mekke ve Medine kadıları ile müftülerin bazan uzun yıllar aynı ailenin fertlerinden seçildiği de oluyordu. Haremeyn'de müderrisler halka açık ders-

ler veriyordu. Bu müderrislerin sayısı Kâbe'de yaklaşık altmış ve Mescid-i Nebevi'de ise on iki civarındaydı. Dersler Hanefî ve Şâfiî fıkına göre yapılıyordu. Bedevilere dinî bilgileri öğretmek için altmış kadar öğretmen tayin edilmişti. Mekke'de on iki, Medine'de on yedi medrese bulunuyordu. Tanzimat'tan sonra modern eğitim kurumları ve kütüphaneler açıldı. 1874'ten itibaren Hicaz'da rüşdiyeler eğitime başladı. II. Meşrutiyet döneminde ibtidî mekteplerin çoğaltılmasına çalışıldı. Arap ve Türk aydınlarının kurduğu Cem'iyet-i Hayriyye-i İslâmiyye'nin gayretleriyle Medine'de 1913'te fen ve ilâhiyat konularının okutulduğu Medrese-i Külliyye-i İslâmiyye kuruldu (BA, A.DVN, nr. 71/7). Hicaz'da ilk matbaa, Osman Nûri Paşa'nın ilk valiliği zamanında (1882-1886) faaliyete geçti. Vilâyet genelinde eğitim dahil idarî ve mülkî hizmetlerde çok sayıda personel görev yapmaktaydı. Bunların bir kısmı maaşlarını devletten alıyor, gönüllü olarak çalışanlarına ise merkezden gönderilen yardımlardan veriliyordu.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında tecdîcî fakat istikrarlı bir şekilde uygulanan politikalar sonunda Hicaz'da merkezî hükümetin etkinliği giderek arttı. Hicaz demiryolunun açılması ve bölgenin telgraf hatlarıyla donatılması Osmanlı nüfuzunun daha da pekişmesine katkı sağladı. II. Meşrutiyet'in ilânından sonra merkezîyetçi politikalara hız verilirken 1908'de emirliğe tayin edilen Şûrâ-yı Devlet âzası Şerîf Hüseyin'in karşı politikalarıyla karşılaşıldı. Bu durum, emirlerle merkezden gönderilen idareciler arasındaki mücadeleyi artırdı. Merkezî hükümetin kontrolünden duyduğu rahatsızlığı açıklamaktan çekinmeyen Şerîf Hüseyin valilerin faaliyetlerini engellemeye çalıştı; daha sonra da I. Dünya Savaşı sırasında İngilizler'le anlaşıp Osmanlı Devleti'ne karşı isyan etti (Haziran 1916) ve İngilizler'le Fransızlar'ın desteğiyle Medine hariç Hicaz'ın büyük bir kısmını ele geçirerek kendisini Arap topraklarının kralı (melikü'l-bilâd'l-Arabiyye) ilân etti. Bâbîâlî, Zevî Zeyd ailesinden Şerîf Ali Haydar'ı Mekke emirliğine tayin ettiyse de Şerîf Ali Mekke'ye giremedi ve görevini Medine'de sürdürdü. İngilizler Suriye'yi işgal ederek Hicaz'ın İstanbul ile olan irtibatını kestikleri halde Fahreddin Paşa Medine'yi teslim etmedi. Ancak Mondros Mütarekesi'ne (30 Ekim 1918) rağmen direnmeye devam eden paşa, 10 Ocak 1919'da subaylarının baskısı üzerine iki buçuk yıldır savunduğu Medine'den çıkmak zo-

runda kaldı. Böylece Hicaz bölgesinde yaklaşık dört asır devam eden Osmanlı hâkimiyeti fiilen sona ermiş oldu.

BİBLİYOGRAFYA :

- BA, A. TŞF, nr. 32/60; BA, A. AMD, nr. 33/72; BA, A.DVN, nr. 71/7; BA, A.MKT. MHM, nr. 47/62; BA, A.MKT.UM, nr. 134/3; BA, Ayniyat Defteri, nr. 871/87, 93-95, 120-121; nr. 1103/100,192; BA, BEO, nr. 230615, 330554; BA, Cevdet-Dahiliye, nr. 61, 730, 1369, 2686, 4110, 9994, 10782; BA, DH-MÜİ, nr. 92-1/43; BA, HH, nr. 3804 B, 3805, 3777, 3782, 3784, 3787 C, 3788, 3788 A, 3830, 3839 B, 3841, 3844, 53916, 54115; BA, İrade Dahiliye, nr. 48728; BA, İrade Evkaf (1331), nr. CA/13; BA, İrade Meclis-i Mahsus, nr. 538; BA, Y. MTV, nr. 70/52, 71/20; BA, Y.A.RES., nr. 14/34; BA, Y.EE, nr. 331 Mük./33/73/90; Çelebizâde Âsım, *Târih, İst. tanbul* 1282, I, 306-310; *Mir'âtü'l-Haremeyn*, I, 685-758; Cevdet, *Târih*, VII, 193-194, 201-203, 206-209, 239, 273-276; VIII, 22-23, 29, 79-81; *el-Fevâidü'l-muadde li-nizâmî Hükûmeti Benderi Cidde* (nşr. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *TTK Belleten*, XXVI/101 [1962]), s. 151-162; *Hicaz Vilâyeti Salnâmesi* (1301), tür.yer.; a.e. (1307), tür.yer.; Şerîf M. Sâdık, *Mâder-i Dünyâ*, İstanbul 1324, s. 19-22; Sâti' el-Husari, *el-Bilâdül-'Arabîyye ve'd-devletü'l-'Osmaniyye*, Kahire 1957, s. 20-23, 139; R. Bayly Winder, *Saudi Arabia in the Nineteenth Century*, New York 1965, s. 50, 71-75; Saleh Muhammed al-Amr, *The Hijaz Under Ottoman Rule 1869-1914: Ottoman Vali, the Sharif of Mecca, and the Growth of British Influence*, Riyad 1974, tür.yer.; Şevkî Atâullah el-Cemel, *Siyâsetü Mısr fi'l-bahri'l-Ahmer*, Kahire 1974, s. 311-323; Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunun Güney Siyaseti Habeş Eyaleti*, İstanbul 1974, s. 132-133, 178; W. Ochsenwald, "The Financial Basis of Ottoman Rule in the Hijaz, 1840-1877", *Nationalism in Non-National State* (ed. W. W. Haddad - W. Ochsenwald), Ohio 1977, s. 129-149; a.mlf., *Religion, Society and the State in Arabia, The Hijaz under Ottoman Control 1840-1908*, Ohio 1984, tür.yer.; a.mlf., "Opposition to Political Centralization in South Jordan and the Hijaz, 1900-1914", *MW*, LXIII/3 (1973), s. 297-306; a.mlf., "Ottoman Subsidies to the Hijaz 1877-1886", *IJMES*, VI (1975), s. 300-307; Fâik Bekir es-Savvâf, *el-'Alakât beyne'd-devleti'l-'Osmaniyye ve iklîmü'l-Hicâz* [baskı yeri yok] 1978, s. 39-45; Abdurrahman er-Râfi, *'Asru Muhammed 'Alî*, Kahire 1982, s. 308-312; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerrre Emirleri*, Ankara 1984, s. 13-18, 62-63; Gülden Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı: 1865-1914* (doktora tezi, 1989, İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü), s. 113-136; Süleyman Beyoğlu, *Fahreddin Paşa ve Medine Müdafaası* (doktora tezi, 1990, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü), tür.yer.; A. Vehbi Ecer, "Osmanlı Döneminde Mekke'nin Yönetimi", *X. TTK Bildiriler* (1993), IV, 1431-1437; F. E. Peters, *Mecca*, Princeton 1994, tür.yer.; Ufuk Gülsoy, *Hicaz Demiryolu*, İstanbul 1994, s. 235-250; Ş. Tufan Buzpınar, "The Hijaz, Abdulhamid II and Amir Hussein's Secret Dealings with the British, 1878-80", *MES*, XXXI/1 (1985), s. 99-123; Feridun M. Ermenen, "Hicaz'da Osmanlı Hakimiyetinin Tesisi ve Ebu Nume", *TED*, sy. 14 (1994), s. 87-120.

